

Peter Gundelach

Sekulariseringens mange ansigter

Hvad er opfattelsen af forholdet mellem religion og samfund blandt etniske danskere og de etniske minoriteter? Dette spørgsmål analyseres ud fra en spørgeskemaundersøgelse blandt etniske danskere og tyrkiske og pakistanske indvandrere og efterkommere i Danmark. Der formuleres tre hypoteser: For det første en sekulariseringshypotese: muslimer er mindre sekulariserede end danskere. For det andet en etnicitetshypotese: etnisk tilhørsforhold spiller en større rolle for værdier end trosretning. Den tredje hypotese vedrører socialisation og hævder at efterkommere placerer sig mellem etniske danskere og indvandrere mht. sekularisering. Sekularisering defineres som manglende sammenhæng mellem religion og andre værdier og måles i forhold til politik og familieværdier. Analysen viser at ingen af hypoteserne kan verificeres generelt, men at sammenhængene afhænger af såvel trosretning som etnisk gruppe. Graden af personlig religiøsitet spiller en rolle for graden af sekularisering, også for etniske danskerne. Resultaterne viser at man ikke kan skære alle muslimer over en kam og giver behov for mere nuancerede tolkninger af værdier blandt etniske grupper i Danmark.

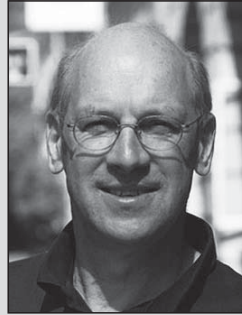
Søgeord: Sekularisering, etnicitet, survey, Islam, politiske værdier.

Hvilken rolle spiller religion i dagens Danmark? Langt op i det 20. århundrede blev Max Webers teori om verdens affortryllelse og religionens mindskede betydning opfattet som en dækkende beskrivelse af udviklingen i den vestlige verden. Tesen så ud til at passe særlig godt på Danmark, hvor kirkegangen havde været lav i lang tid. Ifølge Harbsmeier og Iversen (1995) gik ca. 10 pct. i kirke en gang om ugen omkring år 1900, og i dag er det omkring to pct. Den lave kirkegang var en af grundene til at mange mente at der ikke var grund til at interessere sig for religion. Det var et forældet fænomen. Den danske religionssociologi stod svagt¹, og i det hele taget havde religion ikke stor betydning i betydelige dele af europæisk sociologi (Davie 2007).

I løbet af 1990'erne skete der en ændring. Religion blev i stigende grad et vigtigt forskningsemne. Det skyldes både nye teoretiske indsigter og ændringer i samfundet. José Casanovas bog *Public Religion in the Modern World* (1994) argumenterede for at sekularisering langt fra var et generelt fænomen og at kirkelige organisationer i en række lande spillede en aktiv rolle i forhold til politik. Endvidere kunne surveydata fra bl.a. *World Values Survey* påvise at mens lav religiøsitet måske nok kendetegnede Europa, især Nordeuropa, var situationen helt anderledes i USA (Andersen m.fl. 2008, Norris og Inglehart 2004). Eftersom der ikke er væsentlig forskel i modernisering og velstand mellem (dele af) Europa og USA, betyder de store religiøse forskelle at den generelle sekulariseringsteori ikke kan anvendes. Nogle amerikanske forskere benyttede en *rational choice* forklaring på den stærkere religiøsitet i USA (fx Stark 1999; Chaves & Goski 2001). Argumentet var at den stærke religiøse konkurrence i USA fremmede opslutning til kirken, men en sådan teori kan ikke anvendes til at forklare forskelle i kirkelig adfærd i forskellige europæiske lande med monopolkirker fx forskelle mellem Danmark og Italien (Andersen m.fl. 2008; Norris & Inglehart 2004).

Samfundsmæssigt er det velkendt at religionen er kommet til at spille en stadig større rolle. Den øgede indvandring betyder at trosretninger brydes, og alle ved at dette kulturmøde ikke altid foregår gnidningsfrit. Især har forholdet mellem kristendom og Islam været diskuteret. Den muslimske andel af befolkningen i Danmark er i 2006 skønnet til at være 3,6 pct. (Jacobsen 2007:159). Ikke mindst *Jyllandpostens* offentliggørelse af karikaturtegninger af Muhammed og den voldsomme danske og internationale reaktion herpå i 2006 og efterdønningerne i 2008, har gjort danskerne opmærksomme på konflikter mellem forskellige trosretninger og forskellige opfattelser af forholdet mellem religion og samfund (Christoffersen 2006). Og både i et dansk og internationalt perspektiv er politiske konflikter og terrorangreb blevet knyttet sammen med Islam, hvilket også er med til at sætte spørgsmålet om religion på dagsordenen.

Denne artikel vil sætte fokus på hvordan kristne etniske danskere og muslimske etniske minoriteter i Danmark opfatter forholdet mellem religion og andre livsområder primært politik og familie. Artiklens teoretiske udgangspunkt er sekulariseringsteori, og den generelle antagelse er at medlemmer af muslimske minoriteter i Danmark er mindre sekulariserede end de etniske danskere for hvem kristendommen generelt spiller en mere diffus rolle.

Peter Gundelach
Professor ved
Sociologisk Institut,
Københavns Universi-
tet.
E-mail: pg@soc.ku.dk

Inden vi går i gang med en nærmere diskussion er det nødvendigt med en bemærkning om terminologi. Der har endnu ikke i den danske debat udkrystalliseret sig bestemte betegnelser for hvad man skal forstå ved indvandrere, efterkommere eller danskere, eller hvordan man skal betegne fx indvandrere der har dansk statsborgerskab, men som er født og opvokset i et andet land. I denne artikel benyttes Danmarks Statistiks definitioner² for så vidt angår oprindelsesland og betegnelserne indvandrer og efterkommer. Personer der ikke er indvandrere eller efterkommere kaldes for etniske danskere.

I artiklen bruges også begrebet etniske minoriteter. Etnicitetsbegrebet benyttes til at betegne:

et navngivet menneskeligt fællesskab knyttet til et hjemland; det besidder fælles oprindelsesmyter, fælles erindringer, et eller flere elementer af fælles kultur og et vist mål af solidaritet, i det mindste hos eliten (Smith 2003: 26).

Som påpeget af Asad (2003) kan betegnelsen minoritet tolkes såvel normativt som deskriptivt. Den normative betydning er en konstruktion af en distinktion mellem et flertal over for en eller flere minoriteter hvor flertallets værdier anses for at være en norm eller noget efterstræbelsesværdigt. Deskriptivt opfattes begrebet blot statistisk, dvs. som en antalsangivelse, og det er i den sidstnævnte betydning begrebet benyttes her.

Sekularisering

En kort definition af sekularisering lyder simpelthen at religion betyder mindre i samfundet. Men som med alle centrale samfundsvidenskabelige begreber er der mangeartede og konkurrerende definitioner af begrebet sekularisering, og som Beckford (2003) har sagt det, er der en tendens til at diskussioner om begrebet har karakter af "goddag-mand-økseskaft-diskussioner". Dertil kommer at nogle forskere mener at man med fordel kan tale om "sekularisme", dvs. en politisk doktrin der fremhæver den vestlige form for sekularisering som en slags model for samfundsmæssig udvikling (Asad 2003). I forhold til denne artikels problemstilling er imidlertid to bidrag centrale for at analysere sekularisering.

For det første Dobbelaeres (2002) påpegning af at man må undersøge sekularisering på forskellige niveauer. Dobbelaere skelner mellem det individuelle, det organisatoriske og det samfundsmæssige niveau, og det sætter ham i stand til at diskutere relationerne mellem sekularisering på forskellige niveauer. I denne artikel er fokus på det individuelle niveau, men det samfundsmæssige niveau spiller også en rolle, fordi mange blandt de etniske minoriteter lever i et samfund som er mere sekulariseret end de selv er.

For det andet må selve indholdet i begrebet specificeres nærmere. Casanova (1994) skelner mellem tre typer af processer. For det første en funktionel differentiering hvor der i stigende grad sker en adskillelse mellem den religiøse sfære og andre samfundsmæssige områder. For det andet privatisering af religionen inden for sin egen sfære og endelig for det tredje en nedgang i religiøs tro og aktivitet. Casanova argumenterer for at den første forståelse af sekularisering, altså den religiøse sfæres adskillelse fra den øvrige del af samfundet, er den centrale. Casanova argumenterer for at de to andre former for sekularisering ikke kan holde for en nærmere efterprøvning. Der er ikke generelt en nedgang i omfanget af religiøs tro, og der er ikke en sammenhæng mellem modernisering og sekularisering. Dette er som nævnt USA det centrale eksempel på. Man kan heller ikke generelt forsvare tesen om privatisering. På en række områder spiller religion en rolle i offentligheden. Tilbage står tesen om adskillelse af religion fra andre sfærer ikke mindst stat, marked og videnskab³. Her minder Casanovas argumentation om Dobbelaeres begreb kompartmentalisering, nemlig om at religion er adskilt fra eller har en autoritet over andre sub-systemer (Dobbelaere 2002:166). I den betydning opfattes sekularisering intentionelt dvs. i hvilken grad folk tænker i retning af at religion ikke skal påvirke andre systemer, altså at de forskellige sub-systemer er selvstændige og at "enhver religiøs påvirkning i disse sub-systemer skal udslettes eller være uacceptabel" (Dobbelaere 2002:169). Denne bevidste adskillelse gælder eksempelvis for en person som mener at der ikke skal være nogen sammenhæng mellem den kristne tro og fx indholdet af skoleuddannelsen eller holdningen til fri abort – for nu at nævne to meget forskellige forhold.

Denne intentionelle adskillelse af subsystemer vil her blive betegnet som *direkte* sekularisering, og den kan suppleres med hvad vi kan kalde for empirisk eller *indirekte* sekularisering der kommer til udtryk gennem manglende korrelation mellem individets værdier inden for religion og andre livssfærer – uden at dette nødvendigvis er erkendt af den pågældende. Der er tale om sociale kræfter der så at sige handler bag ryggen på aktørerne. Det er nemlig ikke nødvendigvis altid sådan at den enkelte er bevidst om i hvilken grad hans eller hendes værdier på forskellige samfundsområder er påvirket af religiøse værdier. Det gælder måske især i lande som Danmark, hvor befolkningen ikke er videre optaget af den kristne tro og måske også mangler ord eller begreber til at fortolke deres religiøse engagement. Derfor kan det også være interessant at vurdere sekulariseringen ved at undersøge korrelationer mellem religiøsitet og andre værdier for derved at

afdække om der, bevidst eller ej, er tale om en sammenhæng mellem individets forskellige mentale orienteringer.

Sekularisering i forhold til politik og familie

Da statsminister Anders Fogh Rasmussen i *Politiken* d. 20. maj 2006 argumenterede for at for meget religion i det offentlige rum truer sammenhængskraften i Danmark, var det uden tvivl med henvisning til karikatur-sagen og ikke mindst de ytringer som var kommet fra en række muslimske religiøse ledere. Rasmussens ofte citerede bemærkning passer med en generel holdning i Danmark hvor opfattelsen er at religion og politik i almindelighed skal holdes stærkt adskilt. Tidligere forskning (Norris & Inglehart 2004; Carlson og Linstead 2006) har fokuseret på to typer sekularisering med hensyn til forholdet mellem religion og politik: den stærke og den svage sekularisering. Stærk sekularisering eksisterer, når man afviser at religiøse ledere skal kunne påvirke valg og regeringsbeslutninger, mens svag sekularisering betyder at man afviser at det er en fordel hvis politiske ledere er religiøse.

Blandt de etniske grupper er værdier i forhold til familie og seksualitet særligt vigtige, fordi det er områder hvor der typisk er etableret en sammenhæng mellem tro og moral. Baseret på *world values survey* har Norris og Inglehart (2004) erklæret at det *clash of civilizations* som Huntington (1997) hævder eksisterer, ikke så meget handler om demos som om eros. Der er nemlig kun beskedne forskelle i holdningen til demokrati, men meget væsentlige forskelle i holdningen til familieværdier og seksualitet mellem muslimske og kristne lande. I lande som er domineret af Islam har man en mere striks moral på det seksuelle og familiemæssige område end i traditionelt kristne lande. Hvis man kan generalisere dette til muslimske indvandrere og efterkommere i Danmark, må man altså forvente at disse grupper er mindre sekulariserede end de etniske danskere.

Tro og etniske grupper i Danmark

Indvandringen til Danmark har betydet at den dominerende protestantiske, kristne tro er blevet suppleret med en række forskellige trosretninger. Langt hovedparten af indvandrerne til Danmark er muslimer, men der er eksempelvis også romersk-katolske, ortodokse, buddhister og andre trosretninger repræsenteret blandt indvandrerne. Nogle indvandrergrupper er helt domineret af en enkelt trosretning – det gælder fx for indvandrere og efterkommere fra Tyrkiet og Pakistan – mens andre grupper er mere opsplittede. Eksempelvis er der blandt indvandrere fra Vestbalkan både muslimer, ortodokse og romersk-katolske.

I denne artikel er problemstillingen om der er forskel i sekularisering mellem den etniske, kristne majoritet (danskerne) og en række etniske minoriteter der er muslimer. Tidligere forskning (Gundelach og Nørregård-Nielsen 2006) har klart demonstreret at der er betydelige forskelle i værdier mellem de etniske grupper i Danmark også blandt grupper der har den samme trosretning. Det betyder at analyser af trosretning må tage højde for hvilken etnisk gruppe individet tilhører.

rer. For at få det klareste billede er der i denne artikel udvalgt fire etniske grupper inden for hvilke alle svarpersoner siger de er muslimer. Det gælder indvandrere og efterkommere fra Pakistan og Tyrkiet, altså i alt fire grupper. Disse grupper sammenlignes i det følgende med en femte gruppe – danskerne – den etniske majoritet.

Hypoteser

Der findes kun meget få kvantitative komparative studier af indvandreres værdier. Sammenligninger af personer med forskellige trosretninger har derfor typisk været baseret på sammenligninger mellem lande i Vesten og fx den arabiske verden, men disse undersøgelser kan være vanskelige at overføre direkte til studiet af forskelle i værdier mellem en etnisk majoritet og de etniske minoriteter i det samme land. Det hænger sammen med flere faktorer. For det første kan man ikke gå ud fra at personer, der af den ene eller anden grund forlader deres hjemland, er typiske repræsentanter for hjemlandets værdier. For det andet kan forskellige processer i modtagerlandet påvirke de etniske minoriteters værdier. På den ene side kan man formode at der sker en socialisering til modtagerlandets værdier, men det er også tænkeligt at der sker en fastholdelse eller endog forstærkelse af hjemlandets værdier. Det hænger bl.a. sammen med at der i modtagerlandene dannes en række organisationer for de etniske eller religiøse minoriteter som hjælper dem med at finde sig til rette i de nye omgivelser. Nogle hævder at der er tegn på at der kan opstå lommer af religiøs opblussen i disse sammenhænge, men det er ikke tilstrækkeligt undersøgt, og der er formentlig mange indvandrere der ikke har et tæt forhold til sådanne organisationer (Beckford 2003:64).

Selv om resultaterne fra de internationale værdiundersøgelser ikke kan anvendes direkte i en dansk kontekst, kan vi benytte nogle af undersøgelsernes generelle overvejelser til at danne hypoteser om værdiforskelle. Norris og Inglehart (2004) har fremsat en række teser om forskelle i sekularisering i forskellige dele af verden. Heraf er især to af betydning, når man undersøger etniske minoriteter i et moderne samfund. For det første fremsætter Norris og Inglehart en tese om betydningen af sikkerhed. Argumentet er at personer, der er vokset op i såkaldt mindre sikre samfund, vil have stærkere religiøse værdier end personer der er vokset op i mere sikre samfund. For det andet hævder Norris og Inglehart at den dominerende religiøse kultur (dvs. den dominerende trosretning) spiller en rolle for værdier, og de påviser at dette især gælder for familieværdier, men i mindre grad for politiske værdier.

Indvandrere er vokset op i såkaldt mindre sikre omgivelser end de etniske danskere, og vi må derfor forvente at indvandrere er mindre sekulariserede end danskere. Efterkommere er vokset op i Danmark, men som helhed er de vokset op i mindre sikre og stabile omgivelser end de etniske danskere bl.a. fordi de er vokset op i familier som generelt set har højere grad af arbejdsløshed og lavere social placering end danskerne. Den anden hypotese om den dominerende trosretning peger i samme retning. Selv om der er meget betydelige forskelle internt

mellem de forskellige trosretninger, må det være rimeligt at antage at muslimer generelt er mindre sekulariserede end kristne. Ulempen ved Norris-Inglehart hypoteserne er at de ikke i tilstrækkelig grad skelner mellem etnicitet og trosretning. For at få denne skelnen klart frem kan man derfor fremsætte to hypoteser:

- 1) Forskelle i holdninger til sekularisering kan forklares med trosretning.
- 2) Forskelle i holdninger til sekularisering kan forklares med etnisk gruppe.

I det første tilfælde er forventningen at der skal være overensstemmelse i værdier blandt de etniske minoriteter, fordi de alle er muslimer og at disse værdier skal adskille sig fra de etniske danskere som er kristne. I det andet tilfælde skal der være betydelige forskelle blandt grupperne, herunder forskelle blandt de muslimske grupper.

Muligheden for at undersøge både indvandrere og efterkommere samt den etniske majoritet giver mulighed for at fremsætte en mere nuanceret hypotese om sammenhængen mellem sekularisering og socialisering. På baggrund af sekulariseringstesen skulle vi forvente at etniske danskere er mere sekulariserede end de etniske minoriteter med muslimsk baggrund. Tidligere undersøgelser (Pettersson 2007) tyder på at indvandrere fastholder deres religiøse og familiemæssige værdier når de bosætter sig i modtagerlandet. Forklaringen er at sådanne værdier grundlægges tidligt i livet. Vi må derfor forvente at indvandrerne er mindre sekulariserede end danskerne. Undersøgelsen omfatter også efterkommere. De har i modsætning til indvandrere boet i Danmark hele livet og er dermed socialiserede i det danske samfund gennem bl.a. skoler og daginstitutioner. Men samtidig er de vokset op i en familie med etnisk minoritetsbaggrund, og derfor er deres socialisering mere sammensat end danskernes. På den baggrund må vi forvente at sekularisering til en vis grad er slået igennem som en værdi hos efterkommerne. Dette kan formuleres i følgende hypotese

- 3) Sekularisering er stærkest blandt de etniske danskere efterfulgt af efterkommerne og med indvandrerne som de mindst sekulariserede.

De ovenstående hypoteser må antages at gælde for alle former for sekularisering, men det er naturligvis muligt at sekulariseringstendenserne vil slå stærkere igennem i de tilfælde, hvor der er tale om de mest markante former for adskillelse mellem religion og andre områder af livet.

Vi lægger ud med kort at beskrive data samt at vise operationaliseringerne af de afhængige variabler: sekularisering i forhold til politik og familieværdier. Derpå illustreres forskellene med deskriptiv statistik, hvorefter en multivariat analyse kan fortælle mere specifikt om sammenhængene i materialet.

Data

Generelle etniske undersøgelser er ikke egnede til at studere værdier i etniske mindretal, fordi de etniske minoriteter som oftest er så små at en generel stikprø-

ve ikke kommer til at omfatte tilstrækkeligt mange personer fra dem. Dertil kommer at manglende sproglige færdigheder indebærer at en del personer fra de etniske minoriteter ikke er i stand til at besvare spørgeskemaer på hovedsproget. Derfor må man specialdesigner undersøgelser der skal sammenligne forskellige etniske grupper inden for et land.

I denne artikel analyseres uddrag af sådanne data fra en undersøgelse blandt etniske grupper i Danmark. Data blev indsamlet i foråret 2006 i forbindelse med en undersøgelse der blev finansieret af "Tænketanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark". Dataindsamlingen er beskrevet detaljeret i Gundelach og Nørregård-Nielsen (2007). I det følgende nævnes derfor kun de vigtigste elementer. Data bestod af telefoninterview med ni etniske grupper i Danmark: indvandrere og efterkommere fra Tyrkiet og Pakistan, indvandrere fra Vestbalkan, Irak, Iran og Vietnam samt etniske danskere. Eftersom denne artikel som nævnt drejer sig om en sammenligning mellem rene muslimske etniske minoriteter og etniske danskere, er kun indvandrere og efterkommere fra Tyrkiet og Pakistan samt etniske danskere med i analysen.

Populationen bestod af personer inden for disse grupper der havde boet i Danmark i mindst tre år. Denne opholdsgrænse blev valgt ud fra en antagelse om at indvandrere først efter nogle år her i landet ved tilstrækkeligt om livet i Danmark til at kunne besvare spørgeskemaet meningsfuldt. At valget faldt på netop tre år som opholdsgrænse, er begrundet med at indvandrere har stemmeret til kommunalvalgene efter tre år. Aldersfordelingen i indvandrer- og efterkommergrupperne er meget afvigende fra aldersfordelingen i den danske befolkning. Langt hovedparten af personer fra de etniske minoriteter er under 50 år. Populationen blev derfor valgt til at være personer i alderen 18-50. I 2005 boede der 24.322 tyrkiske indvandrere i Danmark. De tyrkiske efterkommere udgjorde 5.967 personer, de pakistanske indvandrere 7.149 og de pakistanske efterkommere 3.268 personer (Gundelach og Nørregård-Nielsen, 2007:317f). Der blev interviewet ca. 500 personer i hver etnisk gruppe.

Svarpersonerne blev tilfældigt udvalgt ved hjælp af cpr-registeret. Interviewerne var tosprogede, og respondenterne fra de etniske minoriteter kunne selv vælge, om de ville interviewes på dansk eller på deres modersmål. Svarprocenterne varierede mellem 41 for de pakistanske efterkommere og 67 for danskerne. Hovedforklaringen på bortfaldet var at det var meget vanskeligt at koble cpr-registeret sammen med telefonoplysninger, bl.a. fordi mange telefonnumre refererede til mobiltelefoner der ikke blev brugt. Når først interviewer havde opnået kontakt, var antallet af nægttere ret beskedent. Bortfaldet betød bl.a. at især unge mænd er underrepræsenteret i materialet. For at kompensere for skævheder i materialet er der benyttet vejede data i tabellerne. I de statistiske analyser er der brugt uvejede data. Datamaterialet er overgivet til Dansk Data Arkiv hvorfra det kan rekvireres (DDA-21171).

Operationaliseringer

Forholdet mellem religion og politik er målt ved fire spørgsmål som har været anvendt i både de europæiske og verdensomspændende værdiundersøgelser: "Hvor enig eller uenig er du i følgende udsagn a) Politikere, der ikke er religiøse, er uegnede til at bestride offentlige stillinger? b) Præster og andre religiøse ledere skal ikke påvirke hvordan folk stemmer ved valgene? c) Det ville være bedre for Danmark, hvis der var flere mennesker med en stærk religiøs tro i offentlige stillinger? d) Præster og andre religiøse ledere skal ikke påvirke regeringsbeslutninger i Danmark". Svarmulighederne var "helt enig", "enig", "hverken enig eller uenig", "delvis uenig", "helt uenig" og "ved ikke". Disse spørgsmål måler altså svarpersonens bevidste opfattelse af forholdet mellem religion og politik; det som ovenfor er blevet kaldt for den direkte sekularisering.

Både Carlson og Listhaug (2006) og Halman og Pettersson (2004) har vist at der er to dimensioner i disse spørgsmål. Udsagn a og c drejer sig om holdninger til religion og offentlige stillinger og udsagn b og d handler om religion og valg og regeringsbeslutninger. Det samme mønster findes i de danske data (analyseret ved en faktoranalyse, som er ikke dokumenteret her).

På basis af disse analyser er de to spørgsmål for hver variabel blevet kombineret til et indeks ved at svarene er blevet adderet. Svarfordelingerne er ret skæve, og derfor er de to indeks dikotomiseret. Desuden er de omkodet, så de vender i den samme retning i forhold til sekularisering. Den første type sekularisering handler om en ret tæt sammenhæng mellem politik og religion, idet svarpersonen skal forholde sig til om det er i orden at religiøse ledere direkte påvirker politik. Denne form for direkte påvirkning vil i det følgende blive kaldt for *stærk* sekularisering i modsætning til en *svag*, men stadig direkte, sekularisering som vedrører spørgsmålene om, hvorvidt det er en fordel at politiske ledere er religiøse.

Familieværdier er målt ved tre spørgsmål der er en del af et batteri der vedrører forskellige moralske spørgsmål. Svarpersonerne bliver bedt om at sige i hvilken grad de mener at forskellige handlinger er i orden. Svarene skal falde på en tipunkts skala fra "slet ikke i orden" til "helt i orden". Blandt disse spørgsmål er udvalgt følgende: Homoseksualitet, abort og skilsmisse. En faktoranalyse (ikke vist her) viser at de tre spørgsmål ligger på én dimension, og dette gælder både samlet og enkeltvis for de fem grupper der er blevet undersøgt. Der er udarbejdet et indeks for familiemoral på følgende måde: Svarene på de tre spørgsmål er adderet. De personer som synes at ingen af de tre handlinger er i orden (16 pct.) tildeles værdien 1. Denne kategori betegnes som traditionelle. De der siger at alle tre handlinger er helt i orden (15 pct.) tildeles værdien 3. Denne kategori betegnes som moderne. Personer mellem de to yderpunkter tildeles værdien 2. Såfremt mindst et af spørgsmålene ikke er besvaret, kodes svarpersonen som „ikke besvaret“. Kategoribetegnelserne er her valgt i overensstemmelse med en vestlig tankegang, men der er ikke nogen normativ hensigt med betegnelserne.

Deskriptiv analyse

På basis af de tre indekser kan vi give et første indtryk af sekularisering på de tre områder, jf tabel 1. De to første mål handler om den direkte sekularisering dvs. i hvilken grad svarpersonen mener der bør være en adskillelse mellem politik og religion eller ej. Den første kolonne – stærk direkte påvirkning – repræsenterer den stærkeste form for normativt ønske om at religionen skal påvirke den politiske sfære. Den næste kolonne drejer sig også om ønske om en direkte sammenhæng, men i svagere grad, fordi det går på politiske lederes personlighed og ikke på den førte politik eller påvirkning af valg. Tabellens tredje søjle viser familieværdier for at gøre det muligt at se om der er en indirekte sammenhæng mellem religion, etnicitet og familieværdier.

Kolonne 1 viser at både blandt indvandrere og efterkommere fra Tyrkiet og blandt danskerne er der en lav andel der mener at religiøse ledere direkte skal påvirke politik, dvs. de er generelt positive over for sekularisering. Blandt ind-

Tabel 1. Sekularisering i etnisk- religiøse grupper. Pct.

	Positiv over for at religiøse ledere påvirker politik	Positiv over for at politiske ledere er religiøse	Traditionel familiemoral	Antal svarpersoner
Tyrkiet indvandrere	17	52	30	428-463
Tyrkiet efterkommere	30	61	13	439-473
Pakistan indvandrere	51	61	30	355-391
Pakistan efterkommere	53	57	12	405-447
Etniske danskere	23	26	0	509-513
χ^2 , df, p	172,6; 4; 0,000	205,9; 4; 0,000	583,5;8;0,0000	

vandrere og efterkommere fra Pakistan er det derimod ca. halvdelen af respondenterne der finder en direkte sammenhæng ønskværdig. Tallene i denne kolonne kan altså ikke bekræfte hypotese 1 (at trosretning er afgørende for sekularisering), fordi der er stor variation mellem de muslimske etniske grupper. En mere detaljeret analyse viser i øvrigt ikke signifikant forskel mellem de tyrkiske indvandrere og danskerne, mens de tyrkiske efterkommere placerer sig højere, dvs. i ringere grad er sekulariserede end deres forældre. Derfor kan vi ikke få bekræftet hypotese 2 (at etnisk gruppe er afgørende), fordi der ikke er væsentlig forskel på danskerne og de tyrkiske indvandrere. Hypotese 3 forudsagde at der ville være en forskel på værdierne blandt efterkommere og indvandrere. Det er

ikke tilfældet for de pakistanske minoriteters vedkommende, men der er signifikant forskel på tallene for de to tyrkiske grupper. Derfor kan hypotese 3 ikke generelt bekræftes. Det er særligt interessant at de tyrkiske efterkommere er mindre sekulariserede end indvandrerne. Det tyder på at de har været udsat for en socialisering hvor man har lagt stor vægt på religiøse værdier hvad enten denne socialisering er foregået i familien eller i forskellige grupper eller organisationer (eller måske friskoler) som primært har organiseret efterkommere.

Kolonne 2, den svage sekularisering, viser et andet billede. Her er der stor overensstemmelse mellem besvarelsene i de etniske minoriteter. En stor andel af de etniske minoriteter mener at det er en fordel hvis politiske ledere eller embedsmænd er religiøse, men det gælder ikke for de etniske danskere. Dette støtter hypotese 1: De muslimske etniske minoriteter prioriterer sammenhængen mellem religion og politik højere end den kristne majoritet. Derimod kan vi ikke få bekræftet hypotese 3 (at der er forskel på indvandrere og efterkommere), fordi tabellen viser at forskellene mellem grupperne er ganske små.

For familiemoralens vedkommende viser tallene at alle medlemmer af de etniske minoriteter er mere strikse end danskerne. Dette bekræfter hypotese 1 om betydning af trosretning og afviser hypotese 2. Desuden bekræftes socialisations hypotesen (hypotese 3), idet indvandrerne er langt mere strikse end efterkommerne, og dette resultat findes for både pakistanere og tyrkere.

Sammenfattende tegner der sig altså et mangesidet billede. Tallene viser at ingen af hypoteserne har kunnet bekræftes generelt. Hypotese 1 (betydningen af trosretning) bekræftes for den svage sekulariserings vedkommende og for familieværdier, men ikke for den stærke sekularisering. Hypotese 2 bekræftes ikke generelt, men der er stor lighed mellem indvandrere og efterkommere inden for etniske minoriteter både med hensyn til den stærke og svage sekularisering. Med hensyn til familiemoral, dvs. de værdier som ikke er målt som svarpersonens intentionalitet, viser hypotese 3 sig at blive bekræftet, mens det ikke gælder for den direkte sekularisering.

Endelig skal vi sammenligne fordelingerne på tværs af de tre sekulariseringsformer. Antagelsen var den at de etniske danskere ville være stærkt sekulariseret, mens indvandrerne ville være de mindst sekulariserede. Efterkommerne, der delvis er præget af en opvækst i Danmark, ville placere sig i en midtergruppe. Denne hypotese er ikke blevet bekræftet. En sammenligning mellem de tre kolonner viser væsentlige forskelle mellem rækkefølgen i svarene fra de forskellige grupper.

Alt i alt viser Tabel 1 altså at der er forskellige forklaringsformer alt efter hvilken variabel vi analyserer. For den stærke direkte sekularisering er etnisk gruppe afgørende, for den svage direkte sekularisering er det vigtigste om man er muslim eller ej, og for den indirekte sekulariserings vedkommende handler det om trosretning og den kulturelle påvirkning: jo stærkere påvirkning fra det danske samfund desto mindre striks familiemoral.

Disse resultater nuancerer den ovennævnte forskning vedrørende værdiforskelle mellem muslimer og kristne. En vigtig forklaring herpå er at den tidli-

gere forskning primært har sammenlignet lande der er præget af hhv. muslimsk eller kristen grundholdning og på den baggrund er fremkommet med analyse om graden af sekularisering der er knyttet til trosretninger. Som vi har set her, kan sådanne resultater ikke generaliseres til forholdet mellem trosretninger inden for et enkelt land.

Den deskriptive statistik understreger betydningen af at analysere værdier specifikt for de etniske grupper og ikke slå grupperne sammen i en kategori. På nogle områder spiller det en afgørende rolle for ens værdier om man er muslim med tilknytning til Pakistan eller Tyrkiet. På andre områder har det ikke nogen betydning. Noget tilsvarende gælder for socialiseringen: på nogle områder er der en betydelig forskel mellem indvandrere og efterkommere, på andre ikke. Billedet er varieret, og man kan ikke få bekræftet en generel hypotese om betydningen af hverken socialisering eller trosretning for graden af sekularisering. Det giver derfor ikke mening at udtale sig om værdier blandt muslimer generelt, men heller ikke mening at udtale sig generelt om fx indvandreres eller efterkommeres værdier. Tallene viser at sådanne generaliseringer ikke kan bekræftes og peger på behovet for mere nuancerede, multivariate analyser.

Multivariat analyse

Den multivariate analyse gennemføres som en grafisk modelanalyse ved hjælp af statistikprogrammet DIGRAM der er udviklet af Svend Kreiner (1996). Blandt fordelene ved dette program er, at der ikke er antagelser om særlige måleniveauer for de enkelte variable, hvilket især er betydningsfuldt i denne sammenhæng hvor den etniske gruppe er en nominal variabel. Desuden kan man have flere afhængige variable inde i analysen på en gang.

De afhængige variable er stærk og svag sekularisering samt familieværdier. I udgangspunktet var forventningen at der ville være stærke sammenhænge mellem disse variable men på basis af den deskriptive statistik, må denne opfattelse revideres. Resultaterne indtil nu tyder på at det ikke er muligt at fremsætte en entydig, generel hypotese om sammenhænge mellem disse variable. Derimod tyder den ovenstående analyse på at graden af sekularisering og forholdet mellem de tre sekulariseringsvariable afhænger af den etnisk-religiøse gruppe.

Den uafhængige variabel bliver altså etnisk-religiøs gruppe. Denne variabel kombinerer to ting: på den ene side det etniske tilhørsforhold – fem forskellige grupper – og på den anden side trosretningen (de muslimske minoriteter og den kristne majoritet). Som nævnt er denne variabel teoretisk set nominal, og dette bekræftes også empirisk i den ovennævnte analyse der ikke tyder på at der er en simpel måde at rangordne grupperne på i forhold til de tre sekulariseringsvariable under et.

Desuden inkluderes to sæt af mellemkommende variable. For det første variable der kendetegner individets sociale baggrund: køn, uddannelse og alder. I almindelighed forventer man at kvinder er mere religiøse end mænd, at lavtuddannede er mere religiøse end højtuddannede og at ældre er mere religiøse

end yngre. Populationen er dog som nævnt afgrænset til personer i alderen 18-50 år, og alderens betydning for religiøsitet spiller formentlig først en rolle senere i livet. Derfor skal man nok ikke forvente at alder spiller en afgørende rolle for værdierne i de data der analyseres i denne artikel.

Det er meget vanskeligt at sammenligne uddannelse på tværs af de etniske kategorier, fordi respondenterne har meget forskellige uddannelseserfaringer og for indvandrernes vedkommende en uddannelsesmæssig baggrund der kan være vanskelig at klassificere i forhold til et dansk uddannelsessystem. I denne undersøgelse benyttes en dikotomiseret variabel, nemlig om svarpersonen har en studentereksamen eller noget tilsvarende eller ej. Denne opdeling er valgt, fordi den er nogenlunde enkel og valid. Desuden viser værdiforskningen at denne opdeling af uddannelse ofte kan forklare forskelle i værdier (Gundelach 2002; Gaasholt & Togeby 1995; Thomsen 2006).

På baggrund af sekulariseringsforskningens antagelse om at et element i sekulariseringen er dalende religiøs aktivitet, er der desuden inkluderet følgende spørgsmål: "Hvor ofte deltager du i religiøse ceremonier/tjenester bortset fra særlige lejligheder såsom bryllupper og begravelser?" Svarmulighederne er blevet kategoriseret på følgende måde: "Mindst en gang om ugen"; "mindst en gang om måneden"; "ved særlige lejligheder eller sjældnere end en gang om måneden"; "aldrig". Ved ikke svar er ikke inkluderet i analysen.

Selve analysen kan lidt forenklet beskrives således: Programmet beregner samtlige betingede sammenhænge mellem variablene, altså korrelationerne mellem to variable når de andre variable i modellen holdes konstant. Resultatet af analysen er derfor de korrelationer der stadig holder når testningen er gennemført. Der skal gøres en særlig bemærkning vedr. beregningen af korrelationen mellem etnisk-religiøs gruppe, der jo er en nominal variabel, og de øvrige variable. Her bygger beregningen på et såkaldt pseudo- \bar{a} . Det er beregnet ved at finde den rækkefølge af kategorierne i variabelen etnisk-religiøs gruppe der giver den højeste korrelation med de afhængige variable. Rækkefølgen kan variere i forhold til de enkelte afhængige variable. De signifikante korrelationer er vist i tabel 2 på næste side.

Tabellen viser at der er en stærk sammenhæng mellem de to former for sekularisering. Hvis man er positiv over for at politiske ledere skal være religiøse, er der også en klar tendens til at man er positiv over for at religiøse ledere påvirker politik. Men korrelationerne mellem disse to sekulariseringsvariable og de øvrige variable i modellen er meget forskellige. Den stærke sekularisering – spørgsmålet om religiøse ledere må påvirke politik – hænger alene sammen med den etnisk-religiøse gruppe og ikke med andre variable. Som vist i tabel 1 er indvandrere og efterkommere fra Pakistan klart de mindst sekulariserede. Det er måske især interessant at denne form for sekularisering ikke påvirkes af religiøs adfærd. Det tyder på at der, især for pakistanernes vedkommende, er en helt generel kultur der betoner sammenhængen mellem den muslimske tro og holdningen til kombinationen af politik og religion.

Tabel 2. Partielle γ -korrelationer mellem variable i modellen.

	Positiv over for at politiske ledere er religiøse	Positiv over for at religiøse ledere påvirker politik
Positiv over for at politiske ledere er religiøse		0,58
Positiv over for at religiøse ledere påvirker politik	0,58	
Familiemoral	-0,24	
Religiøs aktivitet	-0,39	
Uddannelse		
Køn	0,24	
Alder		
Etnisk gruppe	0,26	0,39

Note: kun korrelationer med signifikante ($p < 0,001$) α -korrelationer er medtaget. For etnisk gruppes vedkommende er der udregnet en særlig α -koefficient, jf. teksten.

Den svage sekularisering – i hvilken grad man anser det for positivt at politiske ledere er religiøse – hænger sammen med en række variable ud over den stærke sekularisering. Jo hyppigere man går i kirke eller moske, desto mindre sekulariseret er man – et resultat der også støtter Norris og Ingleharts (2004) analyse. Dette resultat er forventet, og man kan heller ikke blive overrasket over at kvinder er mindre sekulariserede end mænd. Den manglende sammenhæng med alder kan som nævnt skyldes at aldersgruppen i undersøgelsen er afgrænset og at de ældste dele af befolkningen, som er dem religionen har det stærkeste tag i, ikke er repræsenteret i undersøgelsen. Det er overraskende at uddannelse ikke spiller en rolle for sekularisering, men som nævnt kan det skyldes at denne variabel er svært at måle i sammenligninger mellem danskere og de etniske minoriteter. En lidt mere detaljeret analyse viser at der er svage positive sammenhænge mellem uddannelse og sekularisering for efterkommerne og for de etniske danskere, mens man ikke kan finde nogen sammenhæng for indvandrernes vedkommende – de to grupper hvor uddannelse er mest vanskelig at måle. Man kan derfor med forsigtighed konkludere at uddannelse styrker sekulariseringen. Den svage sekularisering hænger også sammen med familiemoral. Jo mere sekulariseret, desto mindre striks familiemoral. Også dette resultat er forudsigeligt.

Alle disse detaljer understreger at der er væsentlige, men ikke entydige forskelle mellem de etnisk-religiøse grupper i relation til sekularisering både med hensyn til niveauet for sekularisering og korrelationer mellem de tre mål for sekularisering og andre variable. Men der er også generelle træk: i alle grupper, inkl. de etniske danskere, er der en meget stærk sammenhæng mellem den stærke og svage sekularisering, dvs. spørgsmålene om politiske lederes religiøsitet og om det er acceptabelt at valg og politiske beslutninger skal påvirkes politisk. Og i alle grupper betyder en høj religiøs aktivitet at man er positiv over for at politiske ledere er religiøse.

Dette overordnede resultat kan måske vække undren. Eftersom Danmark er et meget sekulariseret samfund, kan det være overraskende at religiøsitet spiller en så stærk rolle for holdningen til politik hos mange etniske danskere. Vi skal derfor gå lidt i dybden med denne sammenhæng.

Etniske danskere og religionens betydning

I den danske undersøgelse er alle svarpersoner blevet spurgt om hvad der er deres religion. Og mens medlemmer af de pakistanske og tyrkiske minoriteter stort set alle svarede at de var muslimer, var svarene mere blandede for danskerne vedkommende. Langt hovedparten, 72 pct. svarede at de var kristne (protestanter), men der var også en gruppe på 22 pct. der svarede at de ikke var religiøse eller var ateister (de resterende 5 pct. fordelte sig på andre trosretninger). Det skal bemærkes at vi ikke har spurgt til medlemskab af folkekirken, så det er altså fuldt ud muligt at der er personer der er medlemmer af folkekirken som har svaret at de ikke er religiøse.

Vi kan udnytte forskellen i svarene om religiøsitet for danskernes vedkommende til en mere detaljeret analyse. Baseret på undersøgelsen kan man opdele danskerne efter deres trosretning (kristne, ateister/ikke religiøse) og i hvilken grad de opfatter sig selv som et religiøst menneske. De to faktorer kan kombineres til en variabel som har tre udfaldsrum: kristen og religiøs, kristen og ikke religiøs, ikke troende og ikke religiøs. Den fjerde kombination: ikke kristen og ikke religiøs er meningsløs og indeholder da heller ikke nogle svarpersoner. Ud fra denne opdeling kan man se i hvilken grad en kombination af disse faktorer spiller en rolle for deres ønske om sekularisering, jf tabel 3. I modsætning til tabel 1 er der her beregnet andele af en moderne familiemoral. Det hænger sammen med at dette spørgsmål er meget skævt fordelt for de etniske danskeres vedkommende, og der er ingen i denne gruppe der har svaret at de er tilhængere af en traditionel familiemoral.

Tabellen viser at der er betydelige signifikante sammenhænge mellem religiøsitet og de tre variable i den forventede retning. De to første kolonner viser den direkte sekularisering. Her kan det ses at de der siger at de ikke er kristne og ikke religiøse er de mest sekulariserede, men tallene viser også at der kun er beskedent forskel mellem kristne-ikke særligt troende og de ikke religiøse. Den store forskel finder man mellem de der er kristne og religiøse og resten af befolkningen. Den indirekte sekularisering handler om hvorvidt der er korrelationer mellem familieværdier og tro. Også her kan vi se at de der både siger at de er kristne og religiøse har en mere striks familiemoral end de øvrige danskere.

Tabellen viser altså at også blandt etniske danskere er der en tendens til at religiøsitet spiller en rolle for deres værdier på andre områder i samfundet. Jo mere religiøs man er, desto mere mener man at det er i orden at der sker en både direkte og indirekte påvirkning af politik fra religionen. Forskellene er særligt store i forhold til den svage sekularisering, og det kan man formentlig tolke på den måde at mange mener at det er udtryk for en kvalitet ved beslutningstagere

Tabel 3. Sekularisering og tro blandt etniske danskere. Pct.

	Positiv over for at religiøse ledere påvirker politik	Positiv over for at politiske ledere er religiøse	Moderne familiemoral	Antal svarpersoner
Kristen og et religiøst menneske	31	43	31	150
Kristen og ikke særligt eller slet ikke religiøst menneske	20	21	47	220
Ateist/ikke troende og ikke særligt eller slet ikke religiøst menneske	18	14	49	36
γ og p-værdi	-0,25 (0,015)	-0,46 (0,000)	-0,27 (0,003)	

Note: Ved ikke svar er udeladt. Der er ingen der har svaret at de er ateist/ikke troende og at de er et religiøst menneske. Der er ingen der har en traditionel familiemoral blandt danskerne. For operationaliseringer se tekst ovenfor.

at de har en rodfæstethed i religionen. Det gør dem så at sige til bedre mennesker. For familiemoralens vedkommende kan vi se at der er en sammenhæng mellem traditionelle familieværdier og høj grad af religiøsitet. Vi kan derfor konkludere at religion spiller en rolle for etniske danskeres værdier; det er på et andet niveau, men på samme måde som for de etniske minoriteters vedkommende.

Sekularisering blandt muslimske etniske grupper og etniske danskere

Forskellige undersøgelser peger på at muslimer er mindre sekulariserede end kristne når man ved sekularisering forstår at der er ringe sammenhæng mellem religion og andre sfærer af livet (Norris og Inglehart 2004; Pettersson 2007). Forklaringerne kan findes både i socialiseringen, muslimer er generelt vokset op under ringere sikkerhed end kristne, og i selve religionens karakter hvor det er blevet hævdet at den muslimske tro på en række områder er mere præcis mht. leveregler og moral end den kristne. Det gælder ifølge Norris og Inglehart især mht. familiemoral hvor muslimer har en mere striks moral end kristne. Disse resultater baserer sig på undersøgelser der er foretaget internationalt i såvel traditionelt kristne som muslimske lande. I denne artikel kan vi imidlertid præsentere en undersøgelse af etniske grupper i et enkelt land: Danmark. Data fra telefoninterview med et tilfældigt udvalg af indvandrere og etniske danskere i 2006 viser at sekulariseringstesen ikke kan bekræftes generelt. Sammenhæn-

gene mellem trosretning og sekularisering afhænger af hvilke aspekter af sekularisering, man interesserer sig for. Trosretningen spiller en rolle for den svage sekularisering. Langt flere muslimer end kristne ser positivt på at politiske ledere har religiøse værdier. Der er også en sammenhæng mellem trosretning og familieværdier. Men den stærke form for sekularisering – afvisning af at religiøse ledere skal påvirke politik – finder støtte hos nogle muslimske grupper (tyrkere), men ikke hos andre (pakistanere). Derimod finder vi støtte for resultatet om at muslimer har en mere striks familiemoral end danskerne, men her er der en betydelig forskel mellem indvandrere, der er mest strikse, og efterkommere der minder mere om danskerne.

Ser vi alene på de etniske danskere, finder vi at personer der siger de både er kristne og meget religiøse, lægger mere vægt på kobling af politik og religion end de øvrige svarpersoner.

Undersøgelsen har vist at der er ret små forskelle mellem etniske minoriteter mht. familieværdier og den svage sekularisering, men der er betydelige forskelle for den stærke sekulariserings vedkommende. De pakistanske grupper er mindst sekulariserede ifht. den stærke sekularisering, men en nærmere analyse viser vist at dette dækker over en vis polarisering: nogle er meget sekulariserede og andre meget lidt sekulariserede. Det er ikke muligt at fortolke dette nærmere ud fra spørgeskemadataene, men resultaterne kan tydes i retning af at der er gruppemæssige, sociale processer der påvirker sekulariseringen. Denne indre dynamik kan forklares med at mange af indvandrergrupperne har en relativt fælles historie og skæbne. De har også tætte sociale kontakter til egen etnisk gruppe og relativt svage kontakter til de andre etniske grupper både danskerne og indvandrere og efterkommere. Der er derfor en tendens til at ensartede værdier karakteriserer den enkelte etniske gruppe og at disse værdier omfatter både indvandrere og efterkommere med samme etniske baggrund.

Det er også vigtigt at påpege at der ikke er noget der peger i retning af en generel generationsmæssig ændring i forhold til sekularisering. Efterkommerne er lige så lidt sekulariserede som deres forældre, ja i nogle tilfælde er de endog mindre sekulariserede end deres forældre. Det er kun en generationseffekt når vi kommer til moral i forhold til familie. Her ligner efterkommerne danskerne mere end indvandrerne.

Den generationsmæssige træghed og de gruppespecifikke værdier viser at religiøse-etniske forhold vil fortsætte med at spille en rolle i forhold til sekularisering, men i modsætning til hvad man skulle tro i den offentlige debat, er relationen mellem religion og politik og familie varierende, og der er et sammensat og mangfoldigt billede af religionens rolle i de forskellige etniske grupper. Der er således forskelle i holdningen til sekularisering mellem mere og mindre religiøse etniske danskere. Og blandt indvandrere og efterkommere afhænger deres værdier af hvilken etnisk gruppe de tilhører og hvilke værdier der er tale om.

Analysen har vist at det er meningsløst at tale i dikotomier både i forskningen og i indvandrerdebatten. Der er mange mellempositioner mellem på den ene

side den radikale sekularisering mange har tillagt de etniske danskerne, og på den anden side den radikale forestilling om at værdier styres af troen som mange tillægger muslimer. Erkendelsen af at mennesker i Danmark spreder sig over hele spektrumet i forhold til sekularisering og at sekulariseringen varierer på forskellige områder, kan måske være med til at nuancere debatten og til at skabe bedre muligheder for dialog mellem de etniske grupper.

Noter

Tak til professor Ole Riis, Universitet i Agder og post.doc. Peter Lüchau, Københavns Universitet samt to anonyme reviewere for værdifulde kommentarer til en tidligere version af artiklen.

1. De mest markante undtagelser var Per Salomonsen (nu professor emeritus fra Aalborg Universitet) og Ole Riis (nu professor ved Universitet i Agder, Norge), men det forekommer rimeligt at sige at religionen var en sub-disciplin der ikke havde stor genklang i det danske sociologiske miljø.

2. <http://www.dst.dk/Vejviser/dokumentation/Varedeklarationer/emnegruppe/emne.aspx?sysrid=40223>; http://www.dst.dk/tilsalg/forskningsservice/hkt4forsker/hkt4_variabel_liste_forsker/hkt4_variabel.aspx?fk=26329

3. Asad (2003) har kritiseret Casanovas fortolkning af sekularisering for at være for bundet til vestlige demokratier. Casanova accepterer delvis dette synspunkt, men anser Asads kritik for at være for vidtgående på flere punkter. Denne debat er imidlertid af mindre betydning for nærværende artikel.

Litteratur

Asad, T. 2003: *Formations of the Secular: Christianity, Islam, Modernity*. Stanford: Stanford University Press.

Carlson, M. & Listhaug, O. 2006: "Public Opinion on the Role of Religion in Political Leadership: A Multi-level Analysis of Sixty-three Countries". *Japanese Journal of Political Science*, vol. 7, no. 3, pp. 251-271.

Casanova, J. 1994: *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.

Casanova, J. 2006: "Secularization Revisited: A Reply to Talal Asad" in D. Scott & C. Hirschkind (eds.): *Powers of the Secular Modern*. Stanford: Stanford University Press, pp. 12-30.

Chaves, M. & Goski, P. S. 2001: "Religious pluralism and religious participation". *Annual Review of Sociology*, vol. 27, pp. 261-281.

Christoffersen, L. (red.) 2006: *Gudebilleder – Ytringsfrihed og religion i en globaliseret verden*. København: Tiderne Skifter.

Davie, G. 2007: *The Sociology of Religion*. London: Sage.

Dobbelaere, K. 2002: *Secularization – an analysis on three levels*. Bruxelles: P.I.E. Peter Lang Publishers.

Dobbelaere, K; Gevers, J. & Halman, L.: "Religion and the Family" in L. Halman & O. Riis (eds.): *Religions in Secularizing Society. The Europeans' Religion at the End of the 20th Century*. Leiden: Brill, pp. 76-91.

Gaasholt, Ø. & Togeby, L. 1995: *I syv sind*. Århus: Politica.

Gundelach, Peter (red.) 2002: *Danskernes værdier 1981-1999*. København: Hans Reitzels Forlag.

- Gundelach, Peter, Iversen Hans Raun og Margt Warburg 2008: *I hjertet af Danmark*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Gundelach, P. og Nørregård-Nielsen, E. 2007: *Etniske gruppers værdier*. København: Integrationsministeriet.
- Halman, L. & Pettersson, T. 2004: "Normative Orientations towards the Differentiation between Religion and Politics" in W. Arts & L. Halman (eds.): *European Values at the Turn of the Millenium*. Leiden: Brill, pp. 313-344.
- Harbsmeier, E. & Iversen, H. R. 1995: *Praktisk teologi*. Frederiksberg: Anis.
- Huntington, S. P. 1997: *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. London: Simon & Schuster.
- Jacobsen, B. 2007: "Muslimer i Danmark – en kritisk vurdering af antal opgørelser" i M. Warburg & B. Jacobsen (red.): *Tørre tal om troen. Religionsdemografi i det 21. århundrede*. København: Forlaget Univers, pp. 143-165.
- Norris, P. & Inglehart, R 2004: *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pettersson, T. 2007: "Muslim Immigrants in Western Europe: Persisting Value Differentiation or Value Adaptation" in M. Moadell (ed.): *Values and Perceptions of the Islamic and Middle Eastern Publics*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 71-104.
- Riis, O. 1994: "Patterns of Secularization in Scandinavia" in O. Riis, T. Pettersson (ed.): *Scandinavian Values*. Uppsala: Uppsala University Press.
- Smith, A. D. 2003: *Nationalisme*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Stark, R. 1999: "Secularization- R.I. P.", *Sociology of Religion*, vol. 60, no. 3, pp. 249-273.
- Thomsen, J. P. F. 2006: *Konflikten om de nye etniske danskere*. København: Akademisk Forlag.